

ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Տ. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՊԱՐԹԵՒ

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ

ընտանիքս Լուսաւորչի և Մարիամու
կրտսեր որդին է: Իւր ծննդեան
թուականը դրինք արդէն 364-ին,
և ըսինք ևս թէ իւր հօր մեկ-
նելէն յետոյ մնաց մօրը խնամ-
քին ներքեւ և անոր հետ վանք
առանձնացաւ և ասլահով ապաս-
տանարան գտաւ: Մօրը հետ մնաց
մինչև արբունք հասնելը, այսինքն շուրջ 15 տարեկան
լինելը, և յետոյ աշակերտեցաւ Նիկոմաքոս անուն ճըգ-
նաւորի մը. և երբ աշակերտութիւնը վերջացաւ, իրեն
համար առանձին ճգնարան ունեցաւ և շուրջը աշա-
կերտներ հաւաքեց: Ի հարկէ այդ ամենը Կեսարիոյ
շրջակայից մէջ կատարուեցաւ:

Արիստակէսի վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունիմք

մինչև այն ատեն, որ Տրդատայ հրաւերով Հայաստան եկաւ և եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ և իւր հօր օգնական եղաւ: Այս պարագայն ալ արդէն 306 թուականին կատարուած հաշուեցինք, Արիստակէսի 42 տարեկան եղած ատեն: Որովհետև Արիստակէս լոկ անպատաւոր և միայնաւոր կը ճանչցուի, ուստի պէտք է ըսել թէ Կեսարիա եղած ատեն եկեղեցականութեան մասն չէր, և քահանայութիւնն ու եպիսկոպոսութիւնըն ալ հաւասարապէս իւր հօրմէն ստացաւ: Այն ժամանակ արեղայութիւնը լոկ կրօնաւորութիւն էր առանց եկեղեցական աստիճանի:

Իւր հօր կենդանութեան ժամանակ Արիստակէս ամենայն ինչ եղած է, զի Լուսաւորչի տկարութեան և առանձնասիրութեան պատճառաւ բոլոր հովուական հոգեր որդւոյն վրայ ծոնրացած էին. այսու հանգերձ մասնաւոր կերպով պատ ուած պարագաներ չունիմք. իբր զի ամենայն ինչ Լուսաւորչի անունով կը գործուէր: Ապա թէ ոչ պէտք է ճանչնալ թէ այն ժամանակի հաւատոյ կանոններ, բարեկարգութեան սահմաններ և բարոյական ուղղութիւններ՝ բոլորն ալ Արիստակէսի աշխատութեամբ հաստատուած են մեր եկեղեցւոյն մէջ:

Արիստակէսի նկարագրին իրր զլիսաւոր զէժեր պէտք է նկատել արտաքին ճգնաւորական կերպարան՝ անշուք և անփառունակ, զծուծ և ծաղրելի երևնալու չափ ոմանց աչքին. իսկ ներսէն նախանձախնդիր և խիստ հոգի՝ առանց աչառանաց և առանց երկիւղի. ճշմարտութեան և բարեկարգութեան խստապահանջ պաշտպան. զեղծումներու և զեղծեալներու դատապարտող և յանդիմանող:

Արիստակէսի կեանքին և մեր եկեղեցւոյն պատմութեան համար նշանաւոր կէտ մ'է Նիկիոյ ժողովոյն մէջ նորա ներկայութիւնը: Մեզի հասած ժողովական հարց

ցուցակներուն մէջ ևս կը լիշուի Հայոց Մեծաց աշխարհէն սուրբ հայր մը. թէպէտ անունը ցուցակներու մէջ ալլալած երևնայ, ալսինքն Արիստակէսը՝ Արիստակէս կամ Արիստակիսոս եղած: Ըստ մեզ նոյն ինքն Արիստակէսն է նաև ուրիշ ցուցակի մը մէջ նշանակուած Արսափիոս Ծովաց եպիսկոպոսը, զի նոյն ցուցակը Մեծ Հայքէն ուրիշ անուն չլիշեր: Անուններու աղաւաղումը զէջադիրներու մէջ ստէպ հանդիպած մի բան է:

Թէպէտ Արիստակէս Մեծ Հայոց աշխարհէն կ'ըսուի, ալլ ուղղակի Մեծ Հայոց եպիսկոպոս չկոչուիր, և ոչ ալ Մեծ Հայոց եպիսկոպոս Գրիգորի փոխանորդ կը կոչուի: Թէպէտ ուրեք Դեսոպոնտոսի և ուրեք Թրենիոյ եպիսկոպոս կոչուած է, ալլ ասոնք լետ և լաւաջ անուններու հետ տեղի ունեցած սլարզ շփոթութիւններ են, և ընտրեալոյն է Ծովաց եպիսկոպոսի կոչումը զոր ուրիշ օրինակներ կուտան: Արիստակէսի Ծովաց մէջ սպանուիլը, Ծովաց մէջ ստէպ շրջելը, Ծովաց մէջ Խոզանի (ալթմ Խոզաթ) եկեղեցին շինելը (Ասողիկ. եր. 64), իրաւունք կուտան հետեցնելու թէ Ծովաց աշխարհը Արիստակէսի նախնական և սեփական վիճակը եղած էր: Ծովաց աշխարհին կարեորութիւնն ալ այդ մեկնութիւնը կ'արդարացնէ:

Արիստակէսի Նիկիոյ ժողովին երթալուն յարակից պարագաներէն լիշենք նախ, թէ Պարսից Յովհաննէս և Մծբնայ Յակոբ և Եդեսիոյ Եւթաղ եպիսկոպոսները ուղեկից ունեցաւ մինչև Կեսարիա, թէ Գրիգոր Աստուածաբանի հօր Գրիգորի մկրտուելուն ներկայ եղաւ ի Նազիազդ Դեոնդիոսի հետ, թէ Կեսարիայէ անդին Կեսարիոյ Դեոնդիոս եպիսկոպոս ևս ուղեկից ունեցաւ: Կը պատմուի ևս թէ Նիկիոյ լիճին եզերքը Արիանոս տեղացիներ սկսան Արիստակէսը ծաղրել իւր անփառունակ կերպարանքին համար իբր սոսկական մշակ մը

նախատելով զնա, և թէ Արիստակէս եզներով լծուած արօր մը համարձակ լիճին վրայ տարաւ և ջուրը հերկելով անվտանգ դուրս ելաւ:

Ժողովական գործողութեանց մէջ Արիստակէսի յատուկ լիշատակութիւն մը չունիմք, միայն թէ երբեք Լուսաւորչի գաւակ և իբրեւ առաքելանման հովիւ հոռոտանդիանոս կայսեր և բոլոր եպիսկոպոսակից հայրերու կողմէն ընդհանուր յարգանաց առարկայ եղած պատմուած է:

2. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՀԸ

Ժողովէն դառնալէն ետքը Արիստակէս իրապէս և պաշտօնապէս հայրապետական աթոռը ստանձնեց. վառնդի նոյն միջոցին վախճանեցաւ Ս. Լուսաւորչի, ինչպէս պատմութեանս առաջին մասին մէջ բացատրեցինք և ճշգեցինք: Ասողիկ կ'ենթադրէ թէ այդ առիթով Արիստակէս Կեսարիա գացած լինի ձեռնադրութեան համար (եր. 63): Սակայն Սկզբնական պատմութիւններ, և ոչ իսկ Բիւզանդը, այսպիսի բան մը չեն պատմեր: Արիստակէս եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ունէր, և Նիկիոյ ժողովին ներկայ եղած էր իբրեւ եպիսկոպոս, և հայրապետական պաշտօնն ալ արդեամբ կը վարէր, ուրեմն առանց նոր ընտրութեան անզգալի կերպով մը Աթոռին բուն տէրը դարձաւ: Ձեռնադրութիւնը եպիսկոպոսական աստիճանին համար պէտք էր, և եպիսկոպոսութենէ հայրապետութեան անցնելը ըստ հին սովորութեան նոր ձեռնադրութիւն չէր պահանջեր: Հետեւաբար Արիստակէսի Կեսարիա երթալը ընդունելի չէ կարող լինել:

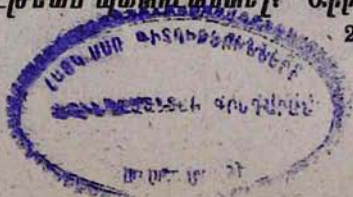
Արիստակէսի հայրապետութեան տևողութիւնը 7 տարի ըսուած է Խորենացիէն (եր. 378) և մեք հարկ

չեմք տեսներ այդ տեղում թիւնը փոփոխել: Միայն թէ ոչ ևս կարող եմք այդ եօթնամեայն սկսել 333 էն, ինչպէս կ'ընէր Հին Հաշիւը, այլ 326 էն սկսելով կը լրացնեմք 333 ին: Առ այս բաւական լինին որչափ ինչ Լուսաւորչի մահուան վրայ գրեցինք:

Այդ թուականներու փոփոխութեան պատճառով պէտք է Արիստակէսի ժամանակ դնել Տրդատայ մահը: Խոսրովու յաջորդելը, որք տեղի ունեցան 330 ին: Իրենացին այդ պարագայն Վրթանէսի կուտայ (Բ. եր. 1), բայց Բիւզանդ Վրթանէսի հայրապետութիւնը Խոսրովու թագաւորելէն յետոյ կը դնէ (եր. 6.). պատմական ուրիշ դիպումներ. հակառակութիւն չեն կրեր, և թղթակցական յարաբերութիւնք աւելի դիւրութեամբ կրնաին կատարուիլ Արիստակէսէ, որ Կոստանդիանոսը անձամբ ճանչցած էր Նիկիոյ ժողովին առթիւ: Թէպէտ և Խորենացին Կոստանդի կը վերագրէ Խոսրովի հաստատութիւնը, այլ Կոստանդիանոս 337 ին մեռած լինելով, անհնար է մինչև այն ատեն հասցնել Տրդատայ մահը, որ այդ ենթադրութեամբ 100 տարեկան մեռած պիտի ըսուէր: Հաստատութիւնը Կոստանդիանոսի ժամանակ ընդունուած ատեն, ինչպէս ընդունած է և Արծրունին (եր. 58), աւելի յարմար է միջնորդի դերը Արիստակէսի տալ, Կոստանդիանոսի հետ անձնական ծանօթութեան համար, ինչպէս արդէն դիտել տուինք:

Պատմութիւնը շատ աղքատ է Արիստակէսի հայրապետական գործունէութեան մանրամասնութեանց նրկատմամբ, և մեք չեմք կարող ենթադրական պարագաներով զարգարել զայն: Գլխաւոր պարագայն իւր նախանշաւոր ընթացքն է: Արքունիքը, աւագանին և երկրին բարձրագոյն դասակարգը չկրցաւ իսկոյն հրաժեշտ տալ Հին հեթանոսական սովորութեանց, և նախկին զեղծումները կուգէր նոր դաւանութեան պատրաստել: Արիս-

ԼՈՒՍՏԵՍ Ա.

տակէս տղայութենէ քրիստոնեայ սննդեամբ ճգնաւոր և խստակրօն սկզբանց տէր, չէր կարող անտարբեր մնալ: Նոյն ինքն Տրդատ չէր կարողացած ներել. և ոչ իսկ արքունական ազդեցութեամբ քրիստոնէական բարեկարգութիւնը զօրացնել, և նահատակ եղած էր իւր բարեկրօն սկզբանց:

Արիստակէս ալ նոյն վախճանը ունեցաւ և բռնական մահուամբ կեանքը վերջացուց: Իրաւ անհատական դաւաճանութեան զոհ եղաւ, բայց ոչ նուազ ստուգ է թէ զոհ եղաւ իւր նախանշալույզ եռանդին: Արիստակէս կը գտնուէր Ծովաց երկիրը, ուր բռնաշին էր Արքեղայոս, այն նախարարներէն մին, որք աւելի հրաւիրած էին վրանին սրբոյն կշտամբանքները: Պէտք է ենթադրել թէ լոկ կշտամբանքէ աւելի բան մը ըրած ըլլալու է Արիստակէս, թերեւս բանադրանքի կամ նզովքի սաստն ալ գործադրեց, որ Արքեղայոսի արիւննախանձ վրէժխնդրութեան հանդիպեցաւ: Խորենացին կը գրէ. «Պատահեալ ի ճանապարհի սպան զնա սրով» (եր. 378), իսկ Բուզանդ Արիստակէսի խոստովանողական մահը կը լիշատակէ (եր. 6).

Արիստակէս թաղուեցաւ Եկեղեաց գաւառի Թիւ գիւղը: Չեմք գիտեր թէ Ծովաց որ կողմը պատահեցաւ սպանութիւնը, և հետեւեալ չեմք կարող ճշգրել թէ մօտաւոր կամ հեռաւոր տեղէ մը բերուեցաւ մարմինը: Թիւ բերուելուն պատճառը կուտայ Բիւզանդ կոչելով զայն «կալուած Գրիգորի հօրն իւրոյ» (եր. 6): Թիւի գերեզմանը մեզի փաստ կը լինի ըսելու թէ գեռ չըկալը Լուսաւորչի գերեզմանը ի Թորգան, թէ ոչ այնտեղ թաղուած կը լինէր Արիստակէսն ալ: Անտէր և ամալի վանք մ'է այսօր Արիստակէսի գերեզմանը Երզնկայի դաշտին մէջ Թիւ գիւղի մօտ, Զուխտակ Հայրապետ անունով ճանչցուած:

Արիստակէսի ծնունդը եղած էր ի Կեսարիա, հաւանաբար 264 ին, իւր Հայաստան գալը դրինք 306 ին, եւր 42 տարեկան էր, որ կը լինի նաև իւր եպիսկոպոսանալուն ալ թուականը: Լուսաւորչի մահուանէ յետոյ հայրապետ հռչակուելը դրինք 325 ին վերջը 62 տարեկան եղած ատեն, խոստովանողական մահն ալ տեղի ունեցաւ 333 ին 69 տարեկան եղած ատեն:

Արիստակէսը կուսակրօն էր, և Լուսաւորչի սերունդը միակ գիծով շարունակեց Վրթանէսի կողմանէ, որովհետև այս երկուքէն զատ ուրիշ զաւակ չլիներ պատմութիւնը:

Տ. Ս. ՎՐԹԱՆԷՍ ՊԱՐԹԵՒ

3. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ

Վրթանէսի նախնիքաց կեանքին վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս Արիստակէսէ աւելի չէ: Ծնունդը եղաւ Կեսարիա 261 ին. և իւր հօր մեկնելէն յետոյ մնաց աշխարհական վիճակի մէջ, և ամուսնացաւ, հարկաւ 280 թուականէ ետքը: Բուզանդ կը պատմէ թէ երկար ատեն անորդի մնաց. և չի ծերութեան աղօթքի զօրութեամբ երկուորեակ զաւակներու տէր եղաւ (եր. 10): Ծերութեան տարիքը պէտք չէ բառացի կերպով իմանալ, զի այնուհետև դժուարին կը լինէր իւր սերնդոց հաշիւը գտնել, և մինչև Սահակ, որ 350 ին ատենները պէտք է ծնած լինի, չորս ծնունդներու համար գոնէ 70 տարուան միջոց զետեղել: Հետևաբար բաւական կը սեպեմք ըսել թէ իբր 15 տարի անորդի մնաց Վրթանէս և 295 ին ունեցաւ Գրիգորիս և Յուսիկ երկուորեակ զաւակներ:

Վրթանէսի զբաղանքն ևս մեզի անյայտ մնացած

է: Ոմանք կարծեցին թէ Կեսարիոյ մէջ քահանայութեան կոչուած ըլլալ, ալ մեք կը կարծեմք թէ Վերթանէսի տրուած նրէց բառէն ծագած է այդ շփոթութիւնը. և այն որ անդրանիկ լինելը բացատրելու համար տրուած է, քահանայ իմաստով առնուած է: Եւ ոչ մի պատմական հանգամանք չնպաստեր Վերթանէսը Կեսարիոյ մէջ քահանայ եղած ենթադրելու:

Հայաստան գալը Արիստակէսի հետ միատեղ եղաւ. և թէ Արիստակէս կրօնաւորական կեանքին համար նախապատուութեամբ և առաջ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, Վերթանէս ալ եկեղեցականութեան մտած է իւր հօր ձեռնադրութեամբ, թէպէտ աւելի ուշ: Միւս կողմանէ անհր-նարին է չտեսնել Վերթանէսի կեանքին մէջ քաղաքական գործերու հետ ունեցած յարաբերութիւնները, որ հետեւանք է անշուշտ իւր ընդունակութեան, ալ և փորձառութեան: Հետեւեալ մեզի համար շատ պարզ է որ Վերթանէս եկեղեցականութեան մտնելէ առաջ և յետոյ, պետական և քաղաքական գործառնութեանց մէջ պաշտօնական դեր ունեցած է:

Սակայն Վերթանէսի գործունէութեան յիշատակութիւնը կը սկսի իւր եղբօր մահուանէ ետքը: Երբ Արիստակէս նահատակուեցաւ, ոչ միայն Լուսաւորչի զաւակներուն սէրը, ալ և Վերթանէսի անձնական տրժանեաց հաւաստիքը համոզեցին բոլոր ազգը որ Վերթանէս կաթողիկոս հռչակուի 333 ին 72 տարեկան հասակին մէջ Խոսրով Կոտակի թագաւորութեան երրորդ տարին:

4. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Ամեն պատմագիրներ կը լռեն Վերթանէսի ձեռնադրութեան պարագայն և ուր նոքա կը լռեն, աւելորդ է ենթադրական պարագաներ ստեղծել. ուստի պէտք է

ընդունել թէ Վրթանէս Կեսարիա գացած չէ ձեռնադրութեան համար: Նշանաւոր է մանաւանդ Բուզանդի լռութիւնը (եր. 6), որ ուրիշ առիթներու մէջ ամենայն փութաշանութեամբ կաշխատի Կեսարիոյ աթոռին գանազան պատիւներ և իրաւունքներ վերագրել: Չերթալուն պատճառն ալ յայտնի է, զի Վրթանէս, եթէ ոչ առաջ, գոնէ Լուսաւորչայ վերջին ժամանակին և Արիստակէսի Նիկիա երթալուն առթիւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն պէտք է առած լինի:

Կրնայ ընդունուիլ թէ առանց Կեսարիա երթալու, Վրթանէսի կաթողիկոս լինելուն տուրիւ Կեսարիոյ աթոռոյն դիմում եղած լինի: Այդպիսի յարաբերութիւնք սովորական էին հին ժամանակները մեծ աթոռներու մէջ, որոց աթոռակալներ իրենց ընտրութենէ յետոյ գիմացէ դիմաց սիրոյ և հաղորդութեան գէրեր կը փոխանակէին, իրենց դաւանութիւնն ալ բացադրելով, իբրև հիմն քրիստոնէական սիրոյ և հոգևոր հաղորդութեան: Բայց այդ յարաբերութիւնք բնաւ իշխանութեան նշանակութիւն չունէին և ոչ իրարու վրայ տիրապետութիւն կը սուցնէին:

Վրթանէսի հայրապետութեան առաջին օրերը կըրնան խաղաղական կոչուիլ, թէպէտ երկարատև եղած չլինին: Խոսրովու և Վրթանէսի ժամանակ երկրին մէջ տիրող երանաւէտ խաղաղութեան և աշխարհայշէն ձեռնարկութեանց վրայ Բուզանդի գրածը (եր. 7), այդ միջոցին կը պատկանի, վասն զի քիչ ետքը երկիրը սկսաւ նեղուիլ ներքին ապստամբութիւններով, որոնց անմիջապէս յաջորդեցին պարսկական պատերազմներ, որք սկսան 337-ին, Կոստանդիանոսի մահուան տարին, և 297-ին դաշնադրեալ քառասնամեայ խաղաղութեան աւարտելուն առթիւ:

Այդ շփոթութեանց մէջ Վրթանէս ալ Խոսրովի

Հետ յոգնեցաւ և աշխատեցաւ և խաղաղութիւն վերահաստատելու ջանքերուն գործակցեցաւ: Իւր անունը լիշուած կը տեսնեմք Որդունեաց և Մանաւագեանց եղբայրասպան կռուոյն մէջ (Բուզ. 9.), Սանատրուկի կամ Սանեսանի նուաճման մէջ (Բուզ. 17), Բզնունի Դատաբեների ապստամբութեան առթիւ (Բուզ. 19), Ռշտունի Մանաճիւրհի տարապարտ վրէժխնդրութեան խնդրոյն մէջ (Խոր. 16), ևս և Պարսիկներու դէմ եղած պատերազմներուն մէջ (Բուզ. 26), այնպէս որ անհակառակ կարող եմք ըսել, թէ Վրթանէս աշխարհավար արդիւնքներով ալ պայծառացաւ ոչ նուազ քան եկեղեցական աշխատութիւններով:

Այդ տեսութեամբ իրարմէ կարի տարբեր են Ս. Լուսաւորչի երկու զաւակները. և գուցէ այդ տարբերութեան հետեւեալ է որ պատմութիւնն ալ անխտիր ամեն քաղաքական գործունէութիւն Վրթանէսի կը վերագրէ, առանց ի նկատ առնելու ժամանակագրական պահանջները: Արդէն լիշեցինք թէ ինչպէս Խոսրովու թագաւորելուն համար հայրապետական միջամտութիւնը ժամանակագրական կարգով Արիստակէսի կը պատկանի, մինչ Խորենացին զայն Վրթանէսի կուտայ, թէպէտ միւս կողմանէ Բուզանդ Վրթանէսի հայրապետութիւնը Խոսրովու թագաւորելէն յետոյ կ'ընէ:

Կը կարծեմք թէ պատմական ստուգութիւն մը հաստատած կը լինիմք եթէ ըսեմք, թէ կանուխէն ալ Վրթանէս պետական և վարչական պաշտօններով զբաղած էր արքունիքին մէջ: Արդէն իւր զաւակներէն Յուսիկ, իւր թոռները Պապ և Աթանազիւն, և իւր թոռնորդին Ներսէս, պալատական և զինուորական զբաղմանց հետեւած են, միայն Գրիգորիս կայ Արիստակէսի կրօնաւորութեան հետեւող: Այդ տեսութեան կը նպաստէ անշուշտ Լուսաւորչի արքայազարմ տունէն:

լինելը, և նոյն իսկ Լուսաւորչի պալատական զբաղմանց կեանքն անցնելը:

Վրթանէսի եկեղեցական հոգատարութեանց մէջ յիշատակութեան արժանի է Մակար Երուսաղեմայ հայրապետին հետ յարաբերութիւնը. և ինչ ինչ խնդրոց համար նմին ուղղած հարցումները, և Մակարի պատասխանները, իորք «Կանոնք Մակարայ» անուամբ և 9 գլուխներու բաժնուելով կանոնադիրքին մէջ անցած են Օձնեցւոյն ձեռօք (Կան. եր. 80): Մակար Երուսաղեմացին 314-ին աթոռ բարձրացած և 334 ին մեռած լինելով, այդ թուականն ալ կը պարտաւորէ զմեզ մինչև 340 չտանել Վրթանէսի կաթողիկոսութեան սկիզբը, ինչպէս կընէ հին հաշիւը: Վրթանէս Մակարի հետ թղթակցած լինելու համար, պէտք է գոնէ 333-ին հայրապետութեան աթոռը նստած լինի, ինչպէս որ մեք ևս գրինք:

Գեղեցիկ յիշատակ մը ևս ունիմք Բուզանդէ պահուած: Պարսից պատերազմին մէջ բաւական մեծ կորուստներ տուեր էին Հայոց Զաւազանին և բանակը. Վաչէ Մամիկոնեան սպարապետն ալ կ'ուռնէր մէջ մեռած էր և մեծ սուգ կար երկրին մէջ: Վրթանէս սկսաւ ժողովուրդը միխիթարել հոգևոր խրատներով. նկատել տուաւ թէ Պարսից նպատակն էր յաղթութենէ յետոյ իրենց կրօնքին բռնադատել Հայերը, ուստի պատերազմին մէջ մեռնողներ եկեղեցւոյ և հաւատոյ համար արիւն թափած են. և «Ընդ վկայս Քրիստոսի է նոցա համար պատուոյ»: Այդ պատճառով «Եդ օրէնս ընդ աշխարհն՝ մեծ քահանայապետն Վրթանէս զնոցա առնել յիշատակ ամ յամէ, և որք փոխանակ աշխարհին փրկութեան մեռանիցին ի նմանութիւն նոցա, եդ կանոն լիշել զսոսա առ սուրբ սեղանն Աստուծոյ ի ժամ պատարագին, յորժամ զանուանս սրբոցն կարգի-

ցեն, և սպա զկնի նոցա զնոցայն (եր. 26—28): Վա-
չէեանց տօնը այժմ չկայ, այլ յետագայ նմանօրինակ
յիշատակելոց հետ միացած և այժմեան Վարդանանց
տօնը եղած է, և այդ տօնին տրուած ազգային տօն
կամ ազգային յիշատակ կոչումը այս կերպով իւր տր-
դարացումը կը գտնէ:

5. ՎԵՐՋԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ՄԱՀ

Քաղաքական դէպքերու շարքը կազմել մեր նիւ-
թէն դուրս է, և միայն եկեղեցական պատմութեան
յարակից մասերը քաղելով կը բաւականանամք: Ընդհա-
նուր խռովութիւնը սկսած էր երկրին մէջ զլիաւորա-
պէս երկու ապստամբ բռնաշիններուն երեսէն, Փայտա-
կարանի Սանատրուկը կամ Սանեսանը հիւսիսէն, և
Աղձնետաք Բակուրը հարաւէն: Ասոնց ետեւէն Պարսից
բանակն ալ ներս մտաւ, և Դատաբեն Բզնունի սպա-
րապետն ալ անոնց կողմն անցաւ: Այդ էր երկրին վի-
ճակը 337-ին: Խոսրով փոփոխ բաղդով մրցեցաւ անոնց
հետ Վրթանէսի խորհրդակցութեամբ, և Վաչէ Մամի-
կոնեան, Վահան Ամատունի, Մանածիհր Ռշտունի,
Արշաւիր Կամսարական և Անդովկ Սիւնի զօրավարնե-
րուն ձեռքով: Խոսրով ունեցաւ մասնաւոր յաղթութիւն-
ներ, այլ չկրցաւ երկիրը խաղաղացնել և 339 ին մեռաւ
յոյժ դժուար կացութիւն մը թողլով իւր որդւոյն և յա-
ջորդին: Առանց ուզելու վճռաբար ճշդել թէ Սանատ-
րուկի և Բակուրի և Դատաբենի մահերը ինչ ազդեցու-
թիւն ըրին ընդհանուր կացութեան վրայ, կը բաւա-
կանանամք դիտել տալ թէ ներքին ապստամբութիւն-
ներ և Պարսից յարձակումներ թողլ չտուին Տիրանի իւր
իշխանութիւնը հաստատել, մինչև որ վերջիվերջոյ
ստիպուեցաւ երկիրն ալ թողուլ և Յունաստան ապա-
ւինել:

Այդ միջոցին պէտք է դնել Վրթանէսի կեանքին դէմ դաւաճանութիւնը, որ հաւանաբար Խոսրովու վերջին տարին տեղի ունեցած է: Վրթանէս կը գտնուէր Տարոն աշխարհախումբ տօնը կատարելու, որ քրիստոնէական ձև առած և յաջորդած էր հին հեթանոսական տօնին, և կաթողիկոսն ալ անձամբ ներկայ կը գտնուէր (Բուզ. 7): Երկու հազարի չափ լեռնականներ «ի բնակչաց Սիմ յերին» (Սոփ. 52), «ի սադրելոյ նախարարաց» (Խոր. 4), կուգէին Վրթանէսի կեանքը դաւաճանել, ալլ հրաշալի կերպով արգելուեցան, և Վրթանէս տնվտանգ տնցաւ և գնաց Թիլ իւր կալուածը և եղբօրը գերեզմանատեղին: Ըստ Բուզանդայ «Դեծի Հայոց տիկնոջն» (Բուզ. 8) մատը եղած է այդ դաւաճանութեան մէջ, ալլ դժուարին է ենթադրել որ Խոսրովու և Վրթանէսի սերտ կապակցութեան միջոցին ալսպիսի մի դաւաճանութիւն գործէ թագուհին: Պէտք է ուրեմն ըսել թէ՛ Աղանեաց ապստամբ բռնիքին կինն է ինքզինքը Հայոց Տիկին կոչել տալու և Ս. Հայրապետին դէմ ելնելու յաւակնութիւնն ունեցող դաւաճան կինը:

Խոսրովու որդւոյն Տիրանին վիճակը ևս քանզև կը դժուարանայր ինչպէս վերև կըսէինք. ծերունին Շապուհ նոյն իսկ իւր ներսէ՛հ որդին զրկած էր զօրաւոր բանակով՝ Հայոց աշխարհն ու թագը գրաւելու, և այս պատճառով Տիրան Կոստանդնուպոլիս փախչելու ստիպուեցաւ: Վրթանէս ևս, որ յունասէր կուսակցութեան պետերէն մէկն էր, գուցէ և գլխաւոր դրդիչը սեպուած էր. պարտաւորեցաւ թագաւորին հետ ինքն ալ մեկնիլ, թէ՛ վտանգէ խոյս տալու և թէ օգնութիւն փութացնելու նպատակով:

Տիրանի Կ. Պոլիս երթալը կը պատմէ Խորենացին (Եր. 22), և անուղղակի կը հաստատուի այն Յուլիա-

նոս Կեսարին Կոստանդ կայսեր առջև խօսած ճառէն, ուր Հայոց իշխանին կամ Թագաւորին փախչելը կը լի-
շուի աւանց անուը տրուելու, և կըսուի ևս թէ
պարսկական կուսակցութեան զօրութենէն ստիպուած
էր նա փախչել. և թէ կուսակցութեան շահուելովը և
կայսեր օգնութեամբը Հայոց Թագաւորը կրցաւ վերստին
իւր գահը գրաւել խաղաղութեամբ (Գաթըրճեան Բ.
463): Խորենացիին և Յուլիանոսին պատմածները զերար
կը լրացնեն և կը կենդրոնանան Տիրանի վրայ, և Հնար
չէ ուրիշ կերպով բացադրել այսպիսի նշանաւոր դի-
պլոմա՞ մը:

Տիրանի և Վրթանէսի բացակայութեան առեւ, Թա-
գաւորութեան խնամակալն էր Արշաւիր Կամսարական
որ Պարսից վրայ յաղթութիւն ալ տարաւ. այլ Հայրա-
պետութեան տեղապահը յայտնի չէ, գուցէ եղաւ Փա-
ռէն Աշտիշատի մայր եկեղեցւոյն եպիսկոպոսը որ լետոյ
կաթուղիկոսութեան ալ բարձրացաւ: Ամեն առթի մէջ
այդ միջոցը երկար չեղաւ, զի Արշաւիրի յաղթութեամբ, և
պարսկական կուսակցութեան տկարանալով և Կոստանդի
պաշտպանութեամբ երկիրը հանդարտեցաւ և Վրթանէս
և Տիրան իրենց աթոռները դարձան:

Վրթանէս ծերացեալ հասակին մէջ այդ տագնապ-
ներն ալ կրելէ և այդ յաջողութիւնը գլուխ հանելէ
ետքը, այլ ևս երկար չսպրեցաւ և հանգեաւ խաղա-
ղութեամբ «յերրորդ ամին Տիրանայ» (Խոր. 24), այսին-
քըն 341 ին: Խորենացի 15 տարի կուտայ Վրթանէսի
եպիսկոպոսութեան, և ամեն պատմիչներ 15 տարի
տուած են Վրթանէսի կաթուղիկոսութեան: Ըստ մեզ
կարի երկարաձիգ է Վրթանէսի պաշտօնավարութեան
15 տարի տալ Արիստակէսի մահուանէ հաշուելով, ուս-
տի աւելի յարմար կը սեպեմք ճիշդ իմաստով առնուլ
եպիսկոպոսութիւնը Լուսաւորչի վերջին տարիէն, որով

7 տարի Արթուրյան տրուած ատեն, 8 տարի միայն կը մնայ Վրթանէսի 333 էն 341: Որչուց և թուանց ներբողարանն ալ կըսէ թէ Վրթանէս կը մեռնէր «վաղագոյն հրաժեշտ խնդրելով յախտալի կենացս» (Սոփ. 18), որ գոնէ հայրապետութեան երկար չլինելը կը ցուցնէ:

Այս հաշուոյն համար իբր հիմնակէտ կուզեմք պահել Վրթանէսի մահուան թուականը Տիրանի երրորդ տարին ըստ ժամանակագրութեան Խորենացւոյն: Այս ժամանակագրութիւնը թէպէտ կը մեղանչէ ընդհանուր առման մէջ, այլ կաթողիկոսներու և թագաւորներու մէջ համապատշաճ չափակցութիւն մը կը պահէ, այնպէս որ այս համեմատական կշիռը պէտք չէ եղծել և ուր ժամանակագրական պահանջներ հակառակը չեն ցուցներ, բաղդատական կէտերը կրնան գործածուիլ իբր ուղղութեանց հիմ. և ահա այս կարգէն է Վրթանէսի և Տիրանի թուականներու համեմատութիւնը:

Միւս կողմէն Վրթանէսի տարիքն ալ արդէն յեցուն էր հայրապետութեան հասած ատենը, այսինքն 72 տարեկան էր, և այս տարիքին վրայ 15 ևս դրուած ատենը ոչ միայն կշիռը կը կորսնցնեմք, այլ և դժուարաւ կրնամք 87 տարեկան ծերունւոյն պատշաճեցնել Վրթանէսի գործունեայ կեանքը, որ չունի իսկ իւր վերջերը այն հանդարտ անգործութեան միջոցը, զոր ունեցաւ Լուսաւորիչը, այլ մինչև իւր վերջին շունչը միշտ շարժման և գործունէութեան մէջ կը գտնուի, ոչ միայն եկեղեցական այլ և քաղաքական և նոյն իսկ պատերազմական ճգանց մէջ: 80 տարեկան հասակը զոր կունենայ մեր հաշուով 341 ին վախճանած ատեն շատ է, քիչ չէ իւր պատմութեան համեմատութեամբ:

Վրթանէս թաղուեցաւ ի Թորդան, Դառանաղի գաւառին մէջ ըստ միաբան վկայութեան Խորենացւոյ (եր. 24), և Բուզանդայ (եր. 29), միայն թէ մինչ Խո-

րենացին մարգարէական մեկնութիւն մը կուտայ այն տեղ թաղուելուն, ուր յետոյ Լուսաւորչի ոսկերք պիտի ամփոփուէին, Բուզանդ պատմական ոճով և յայտնապէս կըսէ թէ «անդ առ մեծի հայրապետին Գրիգորի զսորա սուրբ զոսկերսն հանգուցանէին»: Ս. Լուսաւորչի նշխարաց գիւտին վրայ խօսած ատեննիս յստակ կերպով բացատրեցինք և հաստատեցինք, թէ այդ գիւտը տեղի ունեցաւ Վրթանէսի կենդանութեան ատեն, և պէտք չէ երբէք յետաձգել զայն մինչև դար մը անդին: Իրօք ալ Որդուց և թողանց պատմութիւնը Վրթանէսի կաթողիկոսութեան հետ կը խառնէ Ս. Լուսաւորչի նշխարաց գիւտի պարագայն՝ (Սփ. 51):

6. Ս. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Այստեղ պէտք է դնեմք Վրթանէսի որդւոյն Գրիգորիսի պատմութիւնը: Գրիգորիս երկուորեակներուն երիցագոյնն է. և այս պատճառով պապին անունը ժառանգած է փոքրացուցիչ մասնիկով: Ծնունդը դրինք 295 ին Կեսարիոյ մէջ, և Հայաստան գալը 306 ին մօրը և հօրեղբօրը հետ 11 տարեկան հասակին մէջ:

Իսկզբան երկու եղբայրներ լսնան զառաջեալ թագաւորին Հայոց և ուսման գրօց փոյթ ի վերայ կալան ուսուցանել զնոսա» (Բուզ. 10): Այլ յետոյ կերևի թէ Գրիգորիս աւելի Արիստակէսի հետ կապուեցաւ և նորա կրօնաւորական Վեանքին աշակերտեցաւ: Աղուտք իրենց դարձին ատեն ըստ Խորենացւոյն (եր. 6) Լուսաւորչի արիւնէն հովիւ մը ուղեցին և կրօնաւորութեան յարմարագոյն անձը նկատուեցաւ Գրիգորիս, թէպէտ տակաւին մօնկահասակ: Բուզանդ 15 տարեկան եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ կըսէ (եր. 10), սակայն մեր հաշուով Աղուանից դարձը 316-ին տեղի ունեցած

լինելով կամ թերևս աւելի ալ ուշ, Գրիգորիս առնուազն 21 տարեկան եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնստացած կը լինի:

Գրիգորիս թէպէտ մանկահասակ, այլ առաքինութեամբ մեծ, կրցաւ մեծամեծ օգուտներ գործել քրիստոնէութիւնը տարածելու Հայոց յարակից նահանգներու մէջ: Թէպէտ յատուկ Աղուանից կոթողիկոսի անունով կը լիշուի, այլ և Վերք իւր սահմաններուն մէջ էին այն ատեն, և իւր քարոզութիւնները տարածեց նա մինչև Ատրպատականի կողմերը (Բուզ. 13), և Հիւսիսային կողմէն սկսաւ աւետարանել Մոզքութներու կովկասաբնակ ցեղերը: Գրիգորիսի աշխատութեան ժամանակը 20 տարիէ աւելի եղաւ, զի իւր նահատակութիւնը 337-է յառաջ բերելու բնաւ հարկ մը չկայ:

Երբ Գրիգորիս Հիւսիսային գաւառները յղուեցաւ Տրդատ այն կողմերու բզեաշխ կարգեց Սանատրուկ Արշակունին (Խոր. 6), կամ Սանեսան Արշակունին (Բուզ. 14), որպէս զի ծաղկահասակ եպիսկոպոսին պաշտպան լինի, և երևի թէ Սանատրուկ մեծապէս ձեռնտու եղաւ Գրիգորիսի յաջողութեանց: Այլ երբ ծագեցան Խոսրովու վերջին տարիներու խռովութիւնները և Սանատրուկ ալ Հիւսիսային ապստամբութեան գլուխ կանգնեցաւ, կովկասաբնակ ազգերն ալ իրեն միացուց, և ինքզինք թագաւոր հռչակեց, և Պարսից հետ ալ բարեկամացաւ, Սանատրուկի և Գրիգորիսի յարաբերութիւնները խանգարուեցան:

Գրիգորիս՝ Վրթանէսի գաւառ և Լուսաւորչի թող, չէր կրնար համաձայնիլ Սանատրուկի ապստամբութեան, և հետեւաբար իւր կողմանէ զանց չէր ընել Հայոց գահուն հաւատարմութեան դատը զօրացնել: Ինչպէս որ նմանօրինակ գիպուածներու մէջ կը հանդիպի, Գրիգորիս Սանատրուկի աչքին իրեն հակառակորդ և թշ-

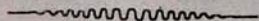
նամուսն Բարեկամ, և իբր մատնիչ երեցաւ: Խորե-
նացին Գրիգորիսի նահատակութիւնը կը վերագրէ՝ դա-
ւելոյ նորին Սանատրկոյ և այլոց ոմանց հանապազա-
սուտ արանց Աղուանից» (եր. 6): Այսչափն ալ կը բա-
ւէ ցուցնել թէ ինչ եղաւ Գրիգորիսի մահուան շար-
ժառիթը. Վրթանէսի դէմ եղած դաւաճանութիւնն ևս
տեսանք վերը, որ հարկաւ հարաւակողման ապստամ-
բութեան պետին Բակուրի սաղբանօք եղա՞ էր:

Բուզանդ մանրամասն պարագաներ ևս կը պատմէ:
Գրիգորիս, կրսէ, եկաւ Մազբութների բանակը և ներ-
կայացաւ Արշակունի Սանեսանին, որ քաղաքական ապս-
տամբութեան կրօնականն ալ միացուցած էր և քրիս-
տոնէութիւնը թողած: Գրիգորիս սկսաւ աւետարան
քարոզել Մազբութներուն, ոոքա զննեցին Գրիգորիսի
աւետարանը և տեսան որ կարգելու յափշտակել, աւա-
րել և կոտորել, և հետեցուցին թէ Հայոց թագաւորին
գործն է «զսա յղել առ մեզ, զի այսու ուսմամբ խա-
փանեսցէ զմեր արշաւանս» (Բուզ. 14): Եւ աստի գըր-
գուռելով Գրիգորիսը սպաննելու որոշումը կուտան:
Եթէ նկատեմք թէ Մազբութներու թագաւոր Սանե-
սան Արշակունին, Գրիգորիսի երբեմն պաշտպան Սա-
նատրուկ Արշակունին է, որ ապստամբութենէ յետոյ
Գրիգորիսը իբր Հայոց թագաւորին բարեկամ և իրեն
թշնամի կը կարծէ, շուտով կը պարզուի այդ վիպա-
կան ոճին ներքեւ պարունակուած պատմական ստու-
գութիւնը:

Ինչ ալ ըլլայ սպանութեան քաղաքական շարժա-
ռիթը, յայտնի է թէ բուն ներքին պատճառը Գրիգո-
րիսի քրիստոնէութիւնն էր, զոր կուգէին հարուածել
Սանատրուկի ուրացութիւնը, Կովկասի ազգերուն հե-
թանոսութիւնը և Պարսից ազդեցութիւնը: Մարտիրո-
սութիւնը կարի խաւժուժ կերպով գործադրուեցաւ,

վասն զի բարբարոսական ճաշակով մը «կալան ձի ամե-
հի, կապեցին կախեցին զմանուկն Գրիգորիս զագւոյ
ձիոյն, և արձակեցին... ի դաշտն Վատնեայ» (Բուզ-
15), որ կը գտնուի Կուր գետի բերանը, Կասպից ծո-
վուն եզերքը: Գրիգորիս շուրջ 42 տարեկան եղած էր
նահատակութեան ատեն:

Գրիգորիսի մարմինը իւր սարկաւագներուն ձեռ-
քով ամփոփուեցաւ և բերուեցաւ Փոքր Սիւնիք, և
թաղուեցաւ Ամարաս գիւղին մէջ, ուր յետոյ վանք ալ
շինուեցաւ, որ փոքրիկ բայց շէն վանք մ'է մինչև
ցայսօր: Ս. Գրիգորիսի նշխարք յայտնուեցան անգամ
մը 489-ին Վաչագան Աղուանից թագաւորին ժամա-
նակ, որոյ տօնն կը կատարեմք Խաչի հինգերորդ եր-
կուշաբթին, իսկ բուն տօնը կը կատարուի իւր հօր և
եղբօր և հօրեղբօր հետ, որդւոց և թոռանց յիշատա-
կին: Գրիգորիսի գերեզմանը նորէն անյայտ մնալէ ետ-
քը, վերստին յայտնուեցաւ վերջին ժամանակներու մէջ
1858-ին, և մինչև այսօր կը պատուուի Ամարասի վան-
քին մէջ:

Տ. Ս. ՅՈՒՍԻԿ ՊԱՐԹԵՒ

7. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ

Վրթանէսի մահուանէ իբր 5 տարի առաջ նահա-
տակուած էր Գրիգորիս, այնպէս որ Լուսաւորչի սերուն-
դէն միայն Յուսիկ կար որ կարող էր հայրապետութեան
կոչուիլ: Յուսիկ Վրթանէսի երկուորեակներուն՝ երկրորդն
էր, ծնած էր Կեսարիա 295 ին, նոյն իսկ անունը՝ թէ-
պէտ հայկական ձևի վերածուած, բայց միշտ կը յիշեց-
նէ մեզ Ս. Հիւսիքոս վկային անունը, որ յատուկ եկե-
ղեցի և պաշտօն ունէր Կեսարիոյ մէջ: Հօրը հետ եկած
էր Հայաստան 306 ին, ինչպէս ըսինք, և արքունիքի
մէջ եղբօրը հետ առաջին ուսմունք և կրթութիւն առ-
նելէ յետոյ, երբ Գրիգորիս կրօնաւորութեան մտաւ,
Յուսիկ պալատական եղաւ և արքայորդի Տիրանին տան
մէջ ապրիլ սկսաւ: (Բուզ. 10):

Տիրան արքայորդի կը կոչուի այդ պատմութեան
մէջ և Խոսրով թագաւորի որդի. թէպէտ այն թուա-
կանին տակաւին կենդանի էր Տրդատ և կը թագաւո-
րէր, որով Խոսրով տակաւին արքայորդի էր, իսկ Տիրան
լոկ արքայաթոռ կրնար ըլալ: Հաւանական է ըսել ար-
քայաթոռն ալ կրնար արքայորդի կոչուիլ իբրև արքայա-
զուն իշխան. սակայն շատ յարմար է ընդունել միւս
կարծիքն ալ որ կըսէ թէ Տրդատի ծերութեան և տկա-
րութեան պատճառով, Խոսրով իւր հօր կենդանութեան
ատեն կիշխէր իբրև գահակից թագաւոր: Ուրիշներ պար-
զապէս անուններու շփոթութիւն մը ուզեցին ենթա-
դրել, իբրու թէ Խոսրով գրելու կամ ընդօրինակելու

տեղ Տիրան գրուած ըլլալ. դիտելով մանաւանդ որ այն թուականին տակաւին Տիրան տունտեղ ունենալու տարիքին չէր կրնար հասած լինել. Այդ մեկնութիւններէն որն և նախագասուի պատմութեան իսկութիւնը չը փոխուի, այլ մեք կը նախընտրեմք խոսքովը գահակից թագաւոր ընդունել:

Յուսկի տակաւին նորահաս պատանի Տիրանի փեսայ կը լինի և կամուսնանայ անոր աղջկան հետ, որոյ անունը չէ յիշուած: Ոմանք կարծեցին թէ Յուսկի կինը Տիրանի քույրն է, և ասով ուզեցին լուծել այն դժուարութիւնը զոր Յուսկի հարսերուն վրայ խօսած ատեննիս պիտի տեսնենք. այլ Բուզանդ շատ յայտնի կըսէ թէ Տիրանի դստեր հետ ամուսնացաւ, և մեք ստույգական հարկ մը չեմք տեսներ պատմիչին խօսքերը փոփոխելու: Իսկ Յուսկի ամուսնութեան պարագաներուն վրայ խօսելով Բուզանդ կըսէ նախ թէ «յամուսնանալն բռնադատեցաւ ի թագաւորէն իբրև զմանուկ». յետոյ կը յարէ թէ «յառաջնում գիշերին յղացաւ կինն». թէ Յուսկի «ետես ի տեսլեան զի երկու էին մանկունքն և ոչ հաճոյ ի պաշտօն Տեառն», և թէ Յուսկի «այլ ոչ ևս մերձեցաւ ի նա», և թէ «յերկոտասանամեանից ի վեր առաքինանայր» (Բուզ. 10—12): Այդ յիշատակութեանց յենլով պէտք է ըսել թէ Յուսկի գրեթէ 10 տարեկան ամուսնացաւ, և որչափ ալ այն ժամանակներ տարիքի շատ մտադրութիւն չէին դարձներ, սակայն 10—11 տարեկան պատանիի զաւակ ունենալը չկրնար հաւատալի ըլլալ, և հետեւեալ գոնէ 15 տարեկան պէտք է ենթադրել Յուսկի իւր երկուորեակները ունեցած ատեն, որ է ըսել 310 ին: Յուսկի տղայքը կոչուեցան Պապ և Աթանազիէն. Պապ անունը այժմ հայկական գաւառներու մէջ կը գործածուի իբր կրկնումն պապեանական անունին, այլ չեմք պնդեր թէ չորրորդ դարու մէջ ալ

այսպէս եղած լինի. իսկ Աթանազինէ անուըն ծանօթ է Լուսաւորչի հետ ազգականութեամբը և նշխարաց փոխադրութեամբը և Ս. Կարապետի վանքին մէջ գետեղուելով:

Յուսիկի ամուսնական կեանքը կարճ եղաւ. որովհետեւ գրուած է թէ շուտով ձանձրացաւ թագաւորական տան փեսայութենէն, և թէ փոխադարձաբար «թըշնամացեալ էր տունն թագաւորին ընդ նմա» (Բուզ. 12). մինչև որ «մեռաւ կին նորա... և ազատեալ լինէր Յուսիկ ի յաներոյն» (Բուզ. 12): Ըստ պատմչին Յուսիկի ցաւը իւր զաւակներուն ապագայ անառակութիւնն էր և եկեղեցական կոչումին դժկամակութիւնը, այլ եթէ միայն այդ լինէր արքունիքին հետ հակառակելու և թագաւորին հետ թշնամանալու պատճառ չկայր. ուստի պէտք է ընդունել թէ ընտանեկան աւելի կարեւոր պատճառներ խանգարեցին փեսային և աներին լաւ յորաբերութիւնները:

Բուզանդ կը պատմէ դարձեալ թէ Յուսիկ ուրիշ տեսիլքով մը վստահութիւն ստացաւ Աստուծոյմէ թէ իւր որդւոց «երունդներ պիտի մտնեն աստուածային ծառայութեան, և պիտի լինին «սիւնք եկեղեցւոյ և մատակարարք բանին կենաց, և հիմունք հաւատոյ և պաշտօնեայք Քրիստոսի, և արբանեակք Հոգւոյն սրբոյ». որք դժուարութեանց ալ հանդիպելով «կայցեն ի հաւատս անշարժ իբրև զվէմ»: Այդ խօսքեր յայտնապէս Ներսէսի և Սահակի կականարկեն, որոց վրայ հոգեւոր տեսութեամբ մխիթարուեցաւ Յուսիկ, և «զամենայն աւուրս կենաց իւրոյ գոհանայր և եթ յամենայն ժամ անդադար» (Բուզ. 12—13):

Անծանօթ կը մնայ մեզ բոլորովին թէ ինչ եղաւ Յուսիկի կեանքը արքունիքի հետ թշնամանալէն մինչև կաթողիկոսանալը: Եկեղեցականութեան մտած լինելուն

նշան չկայ, արքունիքի ծառայելը ենթադրելի չէ, ուրեմն կը մնայ հետևեցնել թէ առանց պալատականի յարաբերութիւնները խզելու քաջուած կեանք մը անցուց բոլորովին հոգևոր գործերու զբաղեալ և բարոյական բարեկարգութեան սաստիկ նախանձախնդիր:

8. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Վրթանէս մեռաւ և Լուսաւորչի սերունդէն հոգևոր գլուխ ունենալու գաղափարը նորէն արծարծեցաւ, Տիրան դժուարութիւն չտեսաւ իւր փեսային կաթողիկոսանալուն մէջ, ինչչափ ալ ներքին յարաբերութիւնն իր կանուխէն պաղած լինէր: Յուսիկ, որ արդէն 47 տարեկան էր, հրաւիրուեցաւ հայրապետական աթոռը, և Բուզանդի խօսքով «ըստ սովորութեան օրինակի» (եր. 29), շքեղ փառքով և արքունական զարդերով, մեծ հազարապետին և 12 նախարարներու ընկերակցութեամբ տարուեցաւ Կեսարիա ձեռնադրուելու համար: Զեռնադրութենէ դառնալուն Տիրան թագաւոր Տափերական կամուրջին վրայ դիմաւորեց նորապսակ կաթողիկոսը և կաթողիկէն առաջնորդեց և հայրապետական աթոռին վրայ նստեցուց: Յուսիկ կաթողիկոս էր, արքայազարմ սերունդէ էր, և թագաւորին փեսան էր, ուրեմն արքունական պատիւներ արդարացի էին իրեն:

Յուսիկին Կեսարիա երթալուն վրայ Խորենացին բան չըսեր, բայց մեք չեմք ուզեր հակառակել Բուզանդի պատմածին, որովհետեւ կը մտածեմք թէ Յուսիկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն չունէր, գուցէ քահանայութիւն ալ չունէր, և ալսպիսի բացառիկ պարագայի հանդէպ ուզած են բացառիկ նշանակութիւն մը տալ ձեռնադրութեան, ինչպէս եղած էր յառաջագոյն իւր պապին՝ Լուսաւորչին համար, և ինչպէս եղաւ յետոյ իւր թոռին

Ներսէսի համար: Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին անուանը յիշուած չէ, այլ թուականը պէտք է դնել 342 ին:

Յուսիկի կաթողիկոս եղած ատենուան արտաքին նկարագիրը այսպէս կը դրուի. «Աւուրբք մանուկ, տիօք առույգ, և բարձր հասակաւ, գեղով երեսաց սքանչելի և չքնաղ, զի այլ ոչ գտանէր նման նմա ի վերայ երկրի» (Բուզ. 30): Առհասարակ Լուսաւորչի ազգատոհմը, ինչպէս տնուամբ նոյնպէս և կերպարանքով ալ պարթեւ և վայելուչ անձեր եղած են, զի միևնոյն նկարագիրը Ներսէսի վրայ ալ կրկնուած կը գտնեմք (Բուզ. 69): Իսկ Յուսիկի մանուկ կոչուիլը, զոր կը սիրէ յեղեղել Բուզանդ, պէտք չէ անտիական և անչափահաս երիտասարդ իմանալ, զի Բուզանդարանի մէջ ժանուկ կոչումը շատերու կը տրուի, թէպէտև տարիքին ընդհանրապէս 40 է վեր է: Միևս կողմանէ ժամանակագրութեանց և ծնունդներու խիստ և ճիշտ հաշիւը 47 տարի կուտայ Յուսիկի, իսկ այս տարիքին մէջ մանուկ կը նկատուի անոր համար, որ իրմէ առաջ կաթողիկոսներ ալ լուր ծերեր էին: Միևս կողմանէ թագաւորի փեսայ լինելն ալ, թագաւորին աչքին իբրև զաւակ և իբրև տղայ սեպուելուն կը նպաստէր:

Յուսիկի կաթողիկոսութեան ժամանակէն որոշ դիպուածներ և պատահարներ հասած չեն մեզի: Ընդհանուր կերպով իւր նկարագիրը կը կազմեն արթուն և գործունեայ, խրատող և յանգիմանող, նախանձալոյզ և անաչառ պաշտօնէի մը ձիրքերը: Լուսաւորչի սերունդը իր սրտին մէջ բարձր դիրք մը կը զգայր նոյն իսկ արքունիքի հանդէպ, և քաղաքական գործերու քննութիւնն ու դատաստանն ալ իրեն օտար չէր նկատեր: Գրիգոր և Արիստակէս այդպէս ըրած էին, Վըրթանէս ալ նոյնպէս, մանաւանդ քաղաքական գործերու մէջ ունեցած յատուկ յաջողակութեամբը: Յուսիկ

ալ նոյն ոճին հետեւեցաւ. բայց ինչ որ Վրթանէսի տարիքը ու դերքը դիւրատար կընէին, Յուսիկի տարիքին և դերքին ներելի չերևցան: Յուսիկ իւր հոգևորական պաշտօնին պահանջը արտաքին ակնածութիւններէ դերազանց դասեց և նախանշայուզ խստութիւնները շարունակեց: Մտքի բարձրութիւնն ալ ունէր, զի «գլորութեան գրոց սրբոց արուեստաւն լի էր» (Բուզ. 31): Արդեօք արքունիքի հետ յառաջուց ունեցած դառնացեալ զգացումները դեր մը ունեցան իւր ընթացքին մէջ. — ենթացքի արժան չեմք սեպեր:

Տիրան և իւր նախարարները քրիստոնէական կատարելութեանց բնաւ հետամուտ չէին. մանաւանդ թէ հին հեթանոսական սկզբունքներուն կը հետեւէին մէկ կողմէն անառակութեան, միւս կողմէն բռնութեան գործեր սովորական էին իրենց, մինչ Յուսիկ կաշխատէր այսպիսի անտեղութիւնները իսկոյն արմատախիլ ընել (Բուզ. 34—35). և երբ խրատի և յանդիմանութեան անպտուղ մնալը կը տեսնէր, վերջին միջոցներու կը դիմէր. «Արգելոյր զթագաւորն և զմեծամեծսն չտալ թոյլ մտանել յեկեղեցին: Արդ ելեալ կապէր մեծապէս պատուհասիւք քահանայական իշխանական բանիւ յանդիմանութեան» (Բուզ. 31): Այդ խօսքեր բուռական յստակ կերպով կը ցուցնեն թէ Յուսիկ բանագրած և նզոված է թագաւորն ու նախարարները և եկեղեցի մտնելու իրաւունքէ զրկած: Թերևս յառուկ պարագայ մ'ալ առիթ տուաւ այդ եկեղեցական պատիժը վճռելու, որ մեղի անծանօթ մնացած է: Դժբաղդաբար թէ Տիրան իւր փեսային՝ և թէ նախարարները հոգևորականի մը վճռոյն մեծ կարևորութիւն տուած չեն:

9. ՆԱՀԱՅԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Անգամ մը Տիրան և Յուսիկ միասին կը գտնուին Ծովաց նահանգին Բնաբեղ կոչուած արքունի բերդին մէջ։ Հանդիսի օր մը, «օր մի լաւուրց տարեկան», արքունիքն ալ կուգէ եկեղեցւոյ հանդիսութեան ներկայ լինել։ «Իմեաց գալ թագաւորն Տիրան հանդերձ այլովք աւագանւովն մտանել յեկեղեցին»։ Յուսիկ կը լսէ և անձամբ եկեղեցւոյն դուռը ելնելով կընդդիմանայ ու կըսէ. «Ձեռ արժանի. հիմ գաս, մի գար ի ներքս»։ Արգելքը թագաւորին հետ նախարարներուն ալ ուղղուած է հարկաւ, վասն զի բանադրանքն ալ ամենուն համար էր։

Տիրան կը զայրանայ երես առերես նախատանքին համար, բայց աւելի կը կատողին նախարարներ, և բռնութիւնը բռնութեամբ վանելու վարժութեամբ, իրենք և իրենց մարդիկներ կը յարձակին հայրապետին և պաշտօնէից վրայ։ Եկեղեցւոյ դրան առջև և դուռնէն ներս ահագին ժխոր մը կսկսի, և ամեն հարուածներ հայրապետին դէմ կուղղուին, մինչև որ «բրածեծ եղեալ, ջաղջախեալ, կիսամահ կոշկոճեալ ընկեցեալ լինէր» սուրբ կաթողիկոսն Յուսիկ (Բուզ. 32), որ սակայն նոյն տեղ չէր մեռներ։

Հայրապետանոցին և եկեղեցւոյն պաշտօնեաները հազիւ կրնան տէր լինել հարուածեալ հայրապետին անձին, և առաջին խնամքները նոյնտեղ տալէն յետոյ, անշուշտ թագաւորին և նախարարաց ատելութենէ ալ հեռացնելու համար Ծովաց գաւառի Բնաբեղ դղեակէն կը փոխադրեն Դարանաղի գաւառի Թորդան գիւղը՝ Լուսաւորչի ցեղին սեփական կալուածը։ Բայց խնամքները արդիւնք չեն ունենար որովհետև վտանգաւոր էր Սրբոյն վիճակը։ Յուսիկ հայրապետ «անդ՝

ոչինչ լետ բազում աւուրց հանգեաւ, և Թորդանի հալրենական դամբարանին մէջ թաղուեցաւ Գրիգորի և Վրթանէսի մօտ:

Յուսիկի հալրապետութեան տեղութիւնը Խորենացի 6 տարի կը դնէ (եր. 30), և պատճառ մը չունիմք այդ թիւը փոփոխելու, մանաւանդ որ պէտք է որ պատմութեան պահանջին համեմատ Յուսիկի հալրապետութեան սկիզբն ալ վերջն ալ Տիրանի թագաւորութեան ժամանակին մէջ ամփոփուի: Հետեւաբար Յուսիկի մահուան թուականը պէտք է դնել 347-ին, և այս թուականը կը պատասխանէ բովանդակ պատմական պահանջներուն: Յուսիկ նահատակուած է ուրեմն 53 տարեկան եղած ատեն:

Խորենացին Յուսիկի նահատակութեան պատճառ կը ցուցնէ Յուլիանոսի պատկերին խորտակման պարագայն, որ ընդհանուր ընդունելութիւն ալ գտած էր երբեմն, և Լամբրոնացին շարականի մէջ ալ անցուցած է, ինչպէս որ մինչև ցայժմ կերգեմք. «Քաջութեամբ զանօրինաց խորտակեալ զպատկերսն տէր սուրբ Յուսիկ»: Թէ և անօրինաց և զպատկերսն յոգնակի ձեւերը մէկ Յուլիանոսին մէկ պատկերէն աւելի ալլաբանական իմաստով կրնան մեկնուիլ, գուցէ շարականին հեղինակ Լամբրոնացին աւանդութիւնը և ալլաբանութիւնը իրարու միացնել ուզած է: Ինչ և իցէ Յուլիանոսի պատկերին պարագայն ալ ևս իբրև պատմական չկրնար ընդունուիլ, և միաձայնութեամբ մէկկողմ թողուած է քննադատ պատմագիրներէն: Ոչ միայն ժամանակագրական ուղղութիւնը կը պահանջէ որ 342-էն 347 կաթողիկոսութիւն վարող Յուսիկը երբեք ժամանակակից չգրուի 361 է 363 կայսրութիւն վարող Յուլիանոսի, ալ և Բուզանդի պատմութիւնը զայն բացալալու, կը հաստատէ բնաւ Յուլիանոսի անուն կամ պատկերի:

լիշատակութիւն չխառնելով Յուսիկի նահատակութեան մէջ. և յետոյ Յուլիանոսի ժամանակակից գնելով Արշակը: Այս դիտողութիւնն ալ միայն նորերու գիւտը չէ. զի նոյնինքն Սամուէլ Անեցի (եր. 66) Յուսիկի սպանութիւնը կը դնէ ՅԿԴ=364-ին, իսկ Յուլիանոսի թագաւորելը ՅԿԸ=368-ին: Իրաւ Սամուէլի այդ թուականներ ևս ուղղելի են, այլ մեզ կը բաւէ նկատել որ Յուսիկի վկայութիւնը կապ չունի Յուլիանոսի պատկերին հետ:

Յուսիկի մահուան ձևին մէջ ալ կը տարբերի Խորենացին երբ կըսէ թէ Տիրան «Հրամայեաց ջախտիւք Հարկանել յերկար մինչև ի գանելն աւանդեաց զոգին» (եր. 30): Այս խօսքերով կենթադրուի թէ Տիրան՝ կաթողիկոսը դատի ենթարկած լինի, դատապարտած, պատիժը որոշած, դահիճներու յանձնած, և պատժոյն գործադրութեան մէջ սպաննած: Չեմք կարծեր որ քրիստոնեայ թագաւոր մը կարողանայ այսպիսի ընթացք մը ունենալ կաթողիկոսին անձին վրայ, և ոչ ալ աներ մը իւր փեսային վրայ, այլ շատ լաւ կը մեկնուի սպանութիւնը եթէ նկատուի այն իբրև թագաւորին կամքէն անկախ պատահար մը, զինուորական ժխորի մէջ տեղի ունեցած, թէպէտև Տիրան սիրտէն ուզած ալ լինի որ կերպով մը ազատի փեսայ կաթողիկոսին նախանշայոյզ ընթացքէն: Մինչև իսկ պէտք է ընդունել թէ Տիրան Հարկաւ Թորդան ալ գացած կը լինի, Յուսիկի գերեզմանը կեղծաւորաբար պատուելու:

10. Ս. ԴԱՆԻԷԼ ԱՍՈՐԻ

Ամէն բան վերջանալէն ետքը կարգը կուգայ հայրապետութեան յաջորդութիւնը հոգալու, և որովհետև ազգին փափաքն էր Լուսաւորչի ցեղին հետ կապուած մնալ, Տիրան ալ կը հաւանի Յուսիկի զաւակներէն և իւր

Թողներէն մէկը աթոռ բարձրացնել: Պապ և Աթանա-գինէ իբր 37 տարեկան անձեր են և արդէն ամուսնա-ցած, Պապայ կինն է Վարազդուխտ և անորդի է. Աթա-նագինէի կինն է Բամբիշ և զաւակ մ'ալ ունեցած է Ներ-սէս անուանով, որ մօտ 20 տարեկան է և Բիւզանդիոն կը գտնուի: Բիւզանդ ոչ միայն Վարազդուխտը և Բամ-բիշը իրարու քոյրեր կ'ենթադրէ, այլ և Թադաւորին ալ քոյրեր լինելնին կը պատմէ. «Առին իւրեանց կանայս զքորս Թադաւորին» (Բուզ. 44), և ուրիշ տեղ ալ Ներ-սէսի մայր Բամբիշը Թադաւորի քոյր (Բուզ. 49) և Տի-րանի քոյր (Բուզ. 69) կը կոչէ: Այսպիսի ազգակցութիւն մը բոլորովին անհնար կերևի, ոչ թէ ճիւղահամարի դժուարութեանց համար, որուն ժամանակին արքունի-քը բնաւ մտադրութիւն դարձուցած չէ, այլ նոյն իսկ բնական անկապակցութեան և տարիքներու անյարմա-րութեան համար, որ Պապ և Աթանագինէ որ Տիրանի թողներն են իրենց մեծ մօր տեղը եղող կիներուն, այ-սինքն իրենց մեծ հօր քոյրերուն հետ կարենան ամուս-նանալ: Անճշտութիւն մը կայ յայտնապէս, այլ ուղղե-լու համար բնաւ նշան ժը չեմք գտներ, և միայն են-թադրութեամբ կրնամք ըսել թէ Վարազդուխտ և Բամ-բիշ Տիրանի եղբօր կամ քրոջ զաւակներ եղած ըլլան, առանց հարազատ քոյրեր ալ լինելու:

Երբ Յուսիկի զաւակները անհնար եղաւ եկեղեցա-կանութեան համոզել, միտքեր դարձան Լուսաւորչի հո-գեւոր զաւկի մը վրայ, որ է Դանիէլ Ասորի, Լուսաւոր-չի շատ մօտիկ անձ մը, և ժամանակին անոր հիւպերե-դը կամ փոքրաւորը եղած (Խոր. 30), և անոր ձեռնա-դրութեամբ մինչև քորեպիսկոպոսութիւն բարձրացած (Բուզ. 37), և որուն պաշտօնն էր Լուսաւորչեան տոհ-մին կալուածներուն տեսչութիւնը, և անոնց մէջ գրտ-նուած եկեղեցիներու վերակացութիւնը առանց վիճա-

կաւոր հովուութեան, և առանց հաստատուն թեմ մը ունենալու, որ Հացեաց Դրախտի վանքին մէջ ճգնաւորութեամբ կապըէր և մերթ ընդ մերթ անկէ ելնելով Տարոն և Եկեղեաց գաւառները կը շրջէր, նկատելով որ Դանիէլ միշտ «ծերունի երէց» (Մոր. 30), կամ «ծերունի քորեպիսկոպոս» (Բուզ. 36) կը կոչուի, և Լուսաւորչի ժամանակէն գործի գլուխ գտնուած է, հարկ կը լինի որ 347 ին, գրեթէ 80 տարեկան անձ մը եղած լինի:

Երբ Դանիէլը կաթողիկոս ընելու խորհուրդը ընդունուեցաւ, պատուով և նախարարներու ընկերակցութեամբ Եկեղեաց գաւառի Թիլ գիւղէն ուր այն ատեն կը գտնուէր, բերուեցաւ Աղձնեաց նահանգի Բառաշջ գղեակը ուր գացած էր Տիրան: Բայց Դանիէլ այսպիսի ցոյցերով չլլացաւ, և փոխանակ իրեն ցուցուած պատիւներուն շնորհակալ ըլլալու, իսկոյն յանդիմանութեան սկսաւ: Մի առ մի սկսաւ յայտնել արքունիքի և նախարարներուն ապօրինի գործերը, և անոնց երեսը զարկաւ գործուած անիրաւ սպանութիւնները, և աւելի ևս ծանրացաւ Ս. Յուսիկ հայրապետի մահուան վրայ, և նոյն իսկ Յուսիկէ աւելի սկսաւ ծանրացնել թագաւորին և նախարարներուն վրայ դրուած եկեղեցական վճիռը: Ապա համարձակաբերան կերպով աստուածային վրէժխնդրութիւնը հրաւիրեց ազգին վրայ դառնութեամբ և անէծքներով լեցուն «Այս ամենայն լինելոց է ձեզ, զի այսպէս եցոյց ինձ Տէր»: Իսկ իրեն առաջարկուած կաթողիկոսութեան վրայ խօսելով, մերժեց զայն անարգանօք. «Զիարդ կայցեմ գլուխ ազգի՝ զորս եթող Տէրն ի ձեռանէ» (Բուզ. 42): Բուզանդ ընդարձակ կերպով յառաջ կը բերէ Դանիէլի անիծակուր յանդիմանութիւնները (Բուզ. 39—42), կարծես խնդալով Հայ ազգին չարեաց վրայ:

Տիրանի բարկութիւնը չափ չունեցաւ, «և ի դառ-

նութեան ցասման իւրոյ հրաման տալը խեղդամահ առնել զնա» (Բուզ. 42): Աւագանիներէն շատեր ջանացին հրամանը ետ ընել տալ, այլ դահիճներ գործադրութիւնը փութացուցին, «եւ ճոպան ի փողս եղեալ խեղդամահ արարին» ծերունի Դանիէլը: Այս տեղ այլ ևս Յուսիկի մահուան պէս ժխորի մէջ կատարուած սպանութիւն մը չեմք գտներ, այլ ուղղակի թագաւորի հրամանով կատարուած բռնական և պատժական սպանութիւն մը: Սակայն տարբերութիւններն ալ ակնյայտն են, Դանիէլ Յուսիկի պէս կաթողիկոս մը և եկեղեցական իշխանութեան պետ մը չէր կրնար նկատուիլ ու պատկառանք ազդել, այլ կը նկատուէր իբրեւ զրպարտիչ մը որ Յուսիկի մահուան պատասխանատուութիւնը Տիրանի վրայ կը դնէր, և իբրեւ սօրի մը որ հայ ազգը կը նախատէր և կանխէր. և այս կերպով միայն կըրնայ մեկնուիլ Տիրանի բարկացալտ և յանկարծական ընթացքին և հրամանին բուն պատճառը:

Դանիէլի մարմինը իւր Շաղիտա և Եպիփան աշակերտներուն ձեռքով, և արքունական գունդին մէջ գրտնուող պաշտօնեաներու գործակցութեամբ (Բուզ. 43), և ընկերակցութեամբ ժողովրդական բազմութեան, փոխադրուեցաւ Բառաէջ դղեակէն Հացեաց Դրախտ կոչուած մենարանը, որ Յուլ լերան ստորոտը կը գտնուէր և Դանիէլի սեփական ճգնարանն էր: Գերեզմանը կը գրտնուի այժմ Պուլանըխ գաւառը, որ է նախկին Հարք գաւառը, Կոփ գիւղի մօտ, պզտիկ ձորակի մէջ առանձինն մատուռով, որուն քով շինուած է Կոփայ Ս. Դանիէլի վանքը, իւր անուան նուիրուած:

Ոմանք Դանիէլի անունը կաթողիկոսներուն շարքը կանցնեն, այլ քանի որ ո՛չ ընտրութիւն լրացաւ, ո՛չ աթոռ ելաւ և ո՛չ պաշտօնի ձեռնարկեց, Դանիէլի անունը հայրապետական գաւազանին մէջ չկրնար դրուիլ: Իսկ

իբրև Լուսաւորչի հոգւոր զաւակ իւր տօնը կը կատարուի Լուսաւորչի երկու զաւակներուն և երկու թողնեալուն տօնին հետ միասին:

Դանիէլի մահաւամբ նորէն կաթողիկոսութեան խնդիրը ձեռք առնուեցաւ, և վերստին բռնադատութիւն եղաւ Յուսիկի երկու զաւակներուն եկեղեցակաւնութեան մօտելու համար, մինչև իսկ եպիսկոպոսներու ձեռքով բռնի սարկաւագ ձեռնադրուեցան (Բուզ. 44): Բայց նոքա սարկաւագ ըլլալ՝ յետոյ ալ իրենց զինուորական կեանքը և աշխարհական կենցաղը չթողուցին: Թերևս Աթանազիսի որդին քսանամեայ երիտասարդ Ներսէսն իսկ կաթողիկոսութեան կոչուէր, Լուսաւորչի տոհմին սիրոյն համար, բայց Ներսէս ալ բացակայ էր և Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր (Խոր. 34): Այդ վառանդ գործերու պատճառով հայրապետական աթոռը տարիի մը չափ անառաջնորդ մնաց (Բուզ. 32), մինչև յաջորդ 348 թուականը:

Տ. ՓԱՌԻՆ ԱՇՏԻՇԱՏԵՑԻ

11. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՀԸ

Երբ Լուսաւորչի սերունդէն կաթողիկոս ունենալու հնարաւորութիւնը դադրեցաւ, գոնէ Լուսաւորչէն բոլորովին չհեռանալու համար համաձայնութեամբ որոշեցին. «զի ի նմին տանէ իշխանութեան Գրիգորի գացեն, որ կալցի նա զաթոռ հարցն», և այս սկզբունքով «համարեցան արժանի զՓառէն ոմն երէց» (Բուզ. 44): Այդ խօսքեր մեզ իրաւունք կուտան հետևցնել, թէ Փառէն Լուսաւորչայ անմիջական աշակերտներէն և իրեն մօտիկ անձերէն էր նման Դանիէլի, որ իրմէ առաջ կաթողիկոսութեան արժանի դատուած էր: Հե-

տեալ Գառնէն յոյժ ծեր տնձ մ'էր, որ կը հաստատուի նաև քիչ տարի ետքը խաղաղութեամբ վախճանելէն: Ինքն բնիկ հայազգի էր և Տարոնեցի, Աշտիշատ գիւղէն, այսինքն «Աշտիշատից Տարոնոյ» (Խոր. 34), որ սեփական կալուած էր Լուսաւորչեան տոհմին, և Փառէն այս կողմէ ալ կրնար ըսուիլ թէ էր «ի տանէ իշխանութեան Գրիգորի», իսկ իւր պաշտօնը Գլակայ Ս. Կարապետի վանահայրութիւնն էր, ըստ Բուզանդայ. «ի մեծէ մարգարէանոցէն Յովհաննու . . . զի տեղին այն նմա էր հաւատացեալ» (Բուզ. 44): Իրաւ ըստ Յովհաննու Մամիկոնեանի դարուս վանահայրները 302-է սկսելով զրուած են Զենոբ 20 տարի և Եպիփան 30 տարի (Մամ. 7), որով կը հասնիմք մինչև 352, սակայն Եպիփան Դանիէլի աշակերտ էր և Ծոփաց երկրին մէջ ճգնող (Բուզ. 43 և 226) և ապա եղբայրանոցաց տեսուչներէն մին (Խոր. 44), և ոչ երբէք Ս. Կարապետի վանքին առաջնորդ, որով Մամիկոնեանի ցուցակը ընդունելի չկրնար լինել:

Փառէնի անունը Խորենացին կը գրէ Փառներսէհ (եր. 34), իբր սղումն Փառէն և Ներսէհ զոյգ անուններու. և Խորենացւոյն հետևողութեամբ վերջին ժամանակաց ցուցակներն ալ Փառներսէհ կը գրեն հայրապետիս անունը, սակայն մեք կը սիրեմք անունները իրենց պարզութեան մէջ պահել և Փառէն կոչել, ինչպէս կը կոչէ ևս Բուզանդ քանի անգամ որ առիթը հանգիպի, թէ հայրապետին պատմութեան և թէ նորա որդւոյն Յովհան եպիսկոպոսին պատմութեան մէջ (Բուզ. 274):

Բուզանդ Փառէնի համար ալ ձեռնագրութեան պատճառով Կեսարիա երթալը կը պատմէ, 14 նախարարներու ընկերակցութեամբ (Բուզ. 44), սակայն Խորենացի և ուրիշներ բնաւ այսպիսի լիշատակութիւն չեն ըներ: Բայց ուրիշ տեղ Խորենացին Շահակի վրայ

խօսած ատեն, Առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարու» (Խոր. 94), կաթողիկոս լինելը դիտել տալէն կըրնանք ընդունիլ թէ Կեսարիա երթալու սովորութիւնը կը պահուէր երբ ընտրեալը եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն չունէր: Հռովմայ աթոռոյն ընտրեալներն ալ հաստատուն կերպով Ոստիոյ եպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւն կառնէին, ինչպէս Կոստանդնուպոլսոյ աթոռոյն ընտրեալներն ալ Հերակլիոյ աթոռէն. բայց ձեռնադրող աթոռներուն ենթարկեալ չէին, Հայոց աթոռոյն ընտրեալներն ալ Կեսարիոյ աթոռէն ձեռնադրութիւն առնլու սովորութիւնը կրնային յարգել, առանց անոր ենթարկեալ լինելու:

Փառէն կաթողիկոսի գործունէութեան վրայ բառ մը անգամ չունի Խորենացին, իսկ Բուզանդ կը բաւականանայ ըսել թէ «գիւր անձն սուրբ պահէր». այլ վարչական կողմը շատ տկար կը ցուցնէ. «Չհամարձակէր նա կամ խրատել ինչ, կամ յանդիմանել զմոլորութիւն ինչ զուրուք կամ զամբարշտութիւնս, և ի հարկէ ընգերէր անօրէն թագաւորին և ըստ նորին կամացն երթեալ հնազանդէր» (Բուզ. 45): Որչափ ալ այդ ընթացքին մի մասը խոհական լռութեան վերադրեմք, սակայն միշտ կը մնայ տարիքով ծեր, նախընթացով վանական, և բնութեամբ տկար անձի մը վարչութիւնը, որ առանց զօրաւոր լինելու, կրնար սովորական կանոնաւորութիւնը պահել:

Փառէնի կաթողիկոսութիւնը յոյժ համառօտ եղաւ. Խորենացին միայն 4 տարի կուտայ (Խոր. 34), և գրեթէ ամենքը նոյնը կը կրկնեն: Յովհաննէս Պատմաբան 3 տարի կուտայ (Յովհ. 60), բայց հաւանաբար Դ և Գ թուանշան տառերու շփոթութեան արդիւնք է: Սամուէլ Անեցի 5 տարի կուտայ (Սամ. 66), բայց սա ալ կերելի թէ Փառէնի մահուանէ ետքը առանց

կաթողիկոսի մնացած տարին Փառէնի վրայ կը հաշուէ, զի սովորական է ընտրութենէ ընտրութիւն հաշուել կաթողիկոսներու տարիները: Ուրեմն հաստատուն կը մնայ քառամեայ միջոց մը տալ Փառէնի կաթողիկոսութեան 348-էն 352: Իսկ իւր տարիքին գալով կանուխ և խաղաղութեամբ մեռնելն ալ խոր ծերութեան հասած լինելուն նշանակ է, ինչ որ նախընթաց ժամանակին մէջ Լուսաւորչի հետ ունեցած յարաբերութենէն ալ ցոլցուած է:

Մահուան տեղը հայրապետական աթոռը պէտք է ենթադրել, ախիւքն է Վաղարշապատ. վասն զի ուրիշ տեղ զայցած լինելը բնաւ յիշուած չէ. իսկ մարմինը փոխադրուած է իւր առաջին կեանքին և առաջին պաշտօնին տեղը: Եկեղեցւոյ պաշտօնէութիւնը կը տանի զայն Տարոն և կը թաղէ «ի յագարակն մեծի մարգարէանոցին Յովհաննու» (Բուզ. 45), որ ըսել է Ս. Կարապետի եկեղեցիէն դուրս: Հին կանոններ կը պատուիրէին. «Մի ոք իշխեսցէ թաղել զգլխ մերձ ի սուրբ եկեղեցիս, ալլ արտաքս քառասուն քալլ» (Բարսղի. Գ. 135: Կան. 109): Անոր համար է որ պատմիչք խնամով կը լիշեն թէ թաղուեցաւ յազարակն, որպէսզի եկեղեցւոյ մէջ կամ եկեղեցւոյ որմոց ներքեւ չհասկացուի:

12. ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՈՒՅ ԴԵՊԷՐ

Փառէնի ժամանակին դէպքերէն լիշատակութեան արժանի է Յուսիկի զաւակներուն եղերական մահը. իրաւցնէ «յոյժ ահագին և սարսափման լսողաց արժանի» (Խոր. 34): Պապ և Աթանազիւն որ աշխարհասէր կենցաղին կը շարունակէին, կը գտնուէին անգամ մը Աշտիշատ, որ իրենց հայրենական կալուածն էր (Բուզ. 117) և բողոք և վարձակօք և գուսանօք և կատա-

կօք... ուտէին և ըմպէին» (Բուզ. 48), երբ կայծակ մը, կամ ըստ պատմչին «Հրեշտակ Տեառն ի նմանութիւն փայլատական», վրանին իջաւ և երկուքն ալ միանգամայն ալրեց և մեռուց: Ներկաներ սարսափահար փախան և հազիւ ամիսներ անցնելէ յետոյ «ցամաքեալ և կճղացեալ», այսինքն է խանձողեալ մարմինները վերուցին և թաղեցին Աշտիշատի եկեղեցւոյն ագարակին մէջ: Աթանազիւնի միակ օրինաւոր զաւակն է Ներսէս, իսկ Պապ ապօրէն զաւակ մը թողած է, Վրիկ անունով, Հացեկացի հարճէն եղած:

Աւելի նշանաւոր է Տիրանի արկածը, որ աչքերէն և թագէ՛ր միանգամայն զրկուեցաւ 350-ին: Խորենացիի պատմութեան համեմատ, Տիրան խարդախ բարեկամութեամբ Պարսկաստան հրաւիրուեցաւ, և այնտեղ կալանաւորուեցաւ և հրապարակաւ կուրացուեցաւ (Խոր. 38): Իսկ Բուզանդի պատմութեան համեմատ իւր ճարտուկ ճանճկէն ձին Ատրպատականի Վարազշապուհ մարզպանին չտալուն համար, Փիսակ Սիւնիի քսութեամբ դաւաճանուեցաւ: Վարազշապուհ 3000 զինուորով այցելութեան կուգայ Տիրանի Ապահունեաց գաւառի Աղիորսք գիւղը, Մասիոս լերան մօտ, և Տիրանը նենգութեամբ կը ձերբակալէ, Տալարի գիւղին մէջ կը կուրացնէ և այնպէս Շապուհ թագաւորին կը տանի: Թէպէտև երկու պատմութիւններ էականին մէջ շատ չեն տարբերիր, սակայն աւելի պատմական է Խորենացիին յառաջ բերած ձևը, նկատելով մանաւանդ Տիրանին՝ Յոյներու օգնութեամբ և Պարսիկներու կամքին դէմ թագաւորութիւնը ձեռք անցնելու պարագայն:

Խորենացիի պատմածին համեմատ Շապուհ անմիջապէս Արշակը թագաւորեցուց Տիրանի տեղ և Հայերու օգնութեամբ Յոյներու դէմ արշաւեց (Խոր. 38): Իսկ ըստ Բուզանդայ Հայեր նախ Պարսից դէմ ելան, յետոյ

Յունաց դիմեցին և կայսեր օգնութեամբ, որ պէտք է լինի Կոստանդ, Պարսից յաղթեցին և խաղաղութեան ստիպեցին Տիրանը դարձնելու պայմանաւ, սակայն կուրացեալն Տիրան ազատութիւն ստանալով թագն ու իշխանութիւնը իւր Արշակ որդւոյն թողուց, և այս ալ հաստատուեցաւ Շապուհի կողմանէ (Բուզ. 54—58)։ Բուզանդի պատմածը աւելի հաւանական և աւելի կապակցեալ է, թէ և հնար է երկուքն ալ հաշտեցնել, որովհետեւ շատ հաւանական է, որ այս անգամ ալ ուրիշ առիթներու նման, թէ Յունք և թէ Պարսիկներ մաս մը նախարարներ ունեցած լինին իրենց հետ միեւնոյն ժամանակ և իւրաքանչիւր կողմ իրեններով գործած։

Տիրանի արկածին վրայ խօսելով երկու պատմիչներն ալ անոր երկու աչքերուն խաւարելը, եկեղեցւոյն երկու լուսաւորները Յուսիկն ու Դանիէլը խաւարցնելուն, այսինքն սպաննելուն կը բաղդատեն (Խոր. 38, Բուզ. 53)։ Սակայն չիշուիր բնաւ որ Փռէն կաթողիկոս այդպիսի նշանաւոր պարագաներու մէջ, որեւէ կրօնական կամ քաղաքական գործունէութեան կամ միջամտութեան նշան տուած լինի։

Տիրանի թագաւորութեան տևողութիւնը 11 տարի գրուած է Խորենացիէն (Եր. 38), մեք ալ այս թիւը կը պահեմք 339 էն 350 թուականին պատշաճեցնելով։ Արշակը թագաւորութեան անցած ատեն իբր 45 տարեկան պէտք է ըսել, և իբր կարող և գործունեալ անձ մը ճանչնալ։ Իւր թագաւորութիւնը մեծաւ մասամբ զոյգ կընթանայ Ներսէսի կաթողիկոսութեան, և երկուքին պաշտօնավարութիւններն ալ թէ պատմական և թէ քննադատական շատ կէտեր ունին մտադրութեան արժանի։

Փռէնի մահէն մինչև Ներսէսի ընտրութիւնը տարիէ աւելի միջոց մը կայ, և Բուզանդ միայն նոր կաթողի-

կոս մը կը դնէ այդ միջոցին համար. Շահակ ոմն անուն ի տոհմէ զաւակին Աղբիանոսի եպիսկոպոսին» (Բուզ. 45), որուն ընտրութիւնը և ձեռնադրութեան համար Կեսարիա երթալն իսկ կը պատմէ: Իսկ Խորենացի և ամեն պատմագիրներ և ցուցակագիրներ համաձայն և հաստատուն կերպով Փառէնի և Ներսէսի մէջտեղ ուրիշ կաթողիկոս չեն ճանչնար և մինչև իսկ Ներսէսի վարքին հեղինակը կըսէ. «Յայս ամս լռեաց հայրապետութիւն Հայոց» (Վարք 14). հետեւեալ մեք ալ այստեղ Շահակ կաթողիկոս մը չեմք կրնար ընդունել: Նոյն ինքն Բուզանդ որ նախ Շահակ կաթողիկոս մը կը դնէ, յետոյ զայն կը մոռնայ, և առանց նորա մահը յիշելու և առանց զադարման պարագաները ցուցնելու, աթոռը թափուր կը նկատէ, և կը պատմէ այս պատճառով ազգին ունեցած խեղճութիւնը և Ներսէսի բացառիկ կերպով մը կաթողիկոս ընտրուիլը (Բուզ. 94):

Պէտք է ուրեմն իբր ստոյգ ընդունել թէ Փառէնէ ետքը աթոռը իրօք թափուր մնաց, սակայն տեղական պարապութեան նախատեսութեամբ Արշակ և եպիսկոպոսներ հարկ սեպեցին գլխաւոր մը ունենալ, ոչ իբրև աթոռակալ այլ իբրև տեղակալ, և այս եղաւ Բուզանդի յիշած Շահակ եպիսկոպոսը: Տեղակալին պաշտօնը տարիէ աւելի տևեց, և այս տարին է որ յոմանց գումարուեցաւ Փառէնի կաթողիկոսութեան 4 տարիներուն, և Փառէնի 5 տարի տրուեցաւ: Սա ինքն Շահակն է որ ըստ միաձայն վկայութեան պատմչաց Ներսէսէ ետքը իրօք կաթողիկոս եղաւ:

Բայց Ներսէսի և իւր յաջորդներուն վրայ Աստուծով ուրիշ անգամ:

